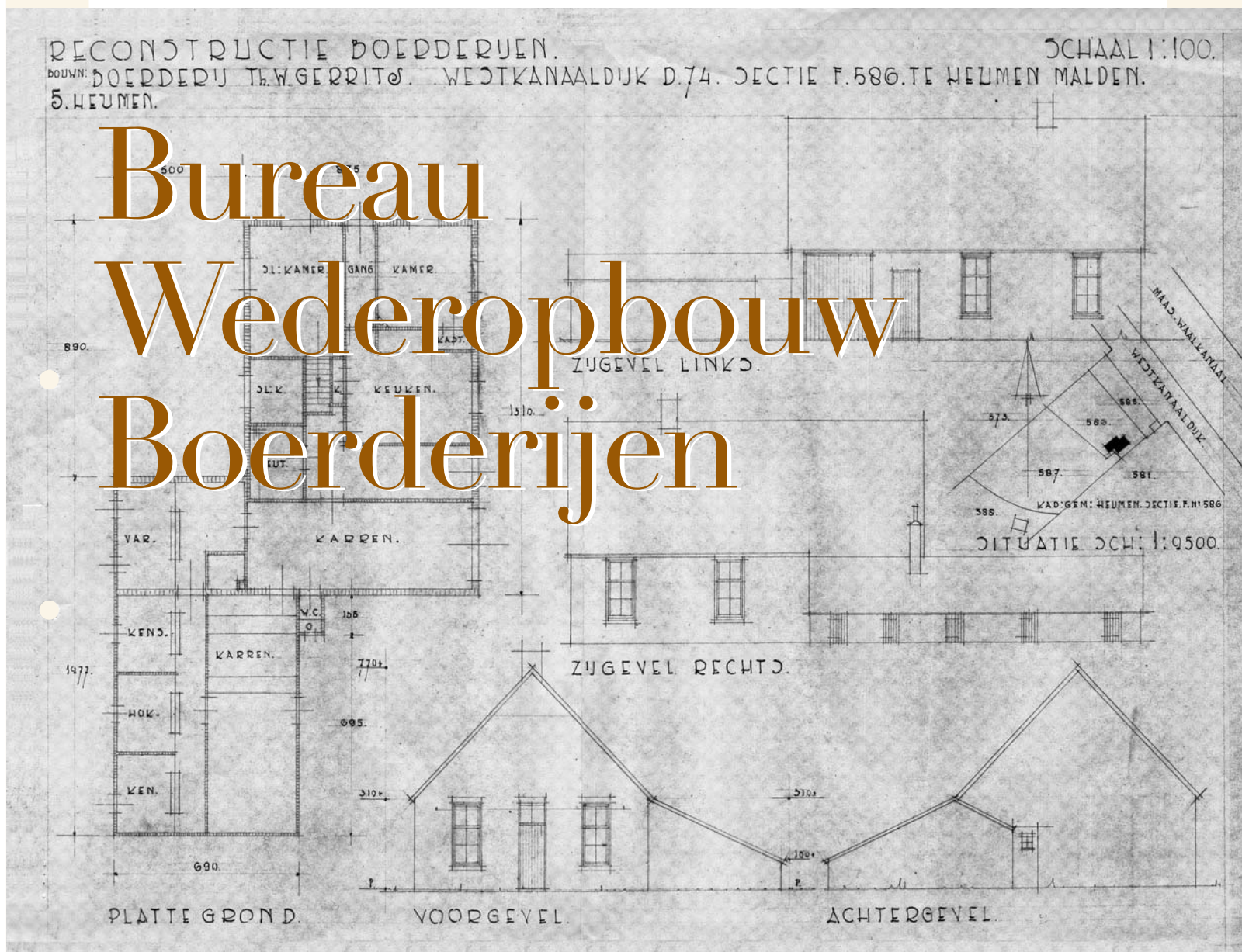

HET ARCHIEF VAN HET

1 RECONSTRUCTIESCHETS VAN EEN VERWOESTE BOERDERIJ, RACM, COLLECTIE SHBO/BWB.

Sinds 2007 is de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten in het bezit van het archief van het Bureau Wederopbouw Boerderijen (BWB). De daarin bewaarde documenten lijken een waardevolle bron te zijn, maar hebben tot nu toe bij onderzoek nauwelijks een rol gespeeld. Dit is verrassend, temeer daar de wederopbouwarchitectuur sinds enkele jaren in de belangstelling staat.¹ Een belemmerende factor voor het gebruik van het archief was tot nu toe de geringe bekendheid en een slechte inhoudelijke toegankelijkheid. Dit essay vormt een eerste stap om in deze situatie verandering te brengen. Eerst wordt de geschiedenis van het Bureau Wederopbouw Boerderijen geschetst. Vervolgens zal worden ingegaan op de geschiedenis van het archief en op zijn vorm en omvang, om te besluiten met enige beschouwingen over de relevantie van het archief als bron voor historisch onderzoek.

Het Bureau Wederopbouw Boerderijen

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden in Nederland meer dan 8000 boerderijen totaal verwoest.² De meesten gingen in de laatste oorlogsjaren verloren (voornamelijk in Noord-Brabant, Gelderland en Limburg), maar ook reeds aan het begin van de oorlog werden boerderijen verwoest. Zo werden in de meidagen van 1940 op bevel van het Nederlandse leger bij de Grebbelinie ongeveer driehonderd boerderijen preventief in brand gestoken om de naderende vijand geen mogelijkheden tot verschansing te bieden en om het schootsveld vrij te krijgen.

In hetzelfde jaar kwamen er nog zo'n 250 boerderijen bij die tijdens gevechten werden verwoest of voor vliegvelden moesten wijken. Vanuit de overtuiging dat de boerderijen met het oog op de voedselvoorziening zo snel mogelijk moesten worden hersteld, was reeds op 15 juli 1940 door de rijksoverheid het Bureau Wederopbouw Boerderijen opgericht.³ Het BWB ressorteerde onder het Bureau Ontruiming (onderdeel van het Rijksbureau voor Voedselvoorziening in Oorlogstijd), dat na de oorlogshandelingen in mei 1940 was belast met het herstel van het landbouwproductieapparaat.⁴ Als directeur van het BWB werd A.D. van Eck benoemd, die samen met zijn personeel van de bouwkundige afdeling van de Directie van de Wieringermeer kwam. Van Eck beschikte niet alleen over ruime ervaring op het gebied van de moderne boerderijbouw, maar was ook goed op de hoogte van de zeer uiteenlopende typen van boerderijen in Nederland, omdat hij in het gehele land onderzoek had gedaan naar het beste boerderijtype voor de Wieringermeer.⁵

De belangrijkste taak van het BWB was de coördinatie van de herbouw van de verwoeste boerderijen. Nederland was voor dit doel onderverdeeld in verschillende districten en rayons met telkens een district- en rayonbureau van het Bureau Wederopbouw Boerderijen. Het hoofdkantoor was – na een zeer korte periode in Utrecht – vanaf de herfst van 1940 gevestigd in Amersfoort. In 1942 verhuisde het naar Zwolle.⁶ Na de bevrijding ging het Bureau Ontruiming over in de Rijksdienst voor Landbouwherstel (Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening). Het BWB, wiens taken werden uitgebreid met de herbouw van de sinds september 1944 door oorlogsgeweld verwoeste boerderijen, ressorteerde korte tijd onder deze dienst, maar kwam in september 1945 uiteindelijk onder het gezag van het College van Algemeene Commissarissen van Wederopbouw en Bouwnijverheid (Ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw).⁷ In 1949 werd het BWB na een reorganisatie omgedoopt tot Afdeling Boerderijenbouw

SAMENVATTING

In juli 1940 werd door de rijksoverheid een bureau opgericht dat tot in de jaren '50 de herbouw van de boerderijen coördineerde die door oorlogshandelingen verwoest waren. Het archief van dit Bureau Wederopbouw Boerderijen, sinds kort in het bezit van de RACM, is tot nu toe vrij onbekend. Het artikel beschrijft en beoordeelt het archief: Welke vragen over de wederopbouw kan het bronnenmateriaal beantwoorden?

2

SCHADEFORMULIER,
RACM, COLLECTIE SHBO/BWB.

GEGEVENS OMTRENT BEDRIJF EN VERWOESTE OPSTALLEN

PLAATSELIJKE AANDUIDING 1)				EIGENAAR Th. Gerritsen.		PACHTER	
Gemeente	Heumen.			Woonplaats	Heumen.		
Straat - Laan - Dorp	Westerkanaaldijk D.74 Malden			Adres	Westerkanaaldijk D 74		
Kadastraal bekend	Gen. Heumen Sectie F No. 596			Beroep	Tuinder-landbouwer.		
				Nationaliteit	Nederl.		

NORMALE BEDRIJFSOPPERVLAKTE IN HA. EN VEEBEZETTING VOÓR DE VERWOESTING													
Omschrijving	Eigenaar 2)		Pachter 3)			Omschrijving	Eigenaar 2)		Pachter 3)			Veebezetting	
	Eigendom	Pacht	Gepacht van Eigenaar	Eigendom van Pachter	Gepacht van derden		Eigendom	Pacht	Gepacht van Eigenaar	Eigendom van Pachter	Gepacht van derden	Soort	Stuks
Bouwland		3				Intensieve boomg.					Grootvee	5.	
Grasland		1				.. tuingrond.					Jongvee	1.	
Tuingrond	0,55	0.70				Boomgaard					Paarden		
Woeste grond						Dijken					Varkens	6.	
Erf						Water							
Overbrengen	0,55	4.70				Overgebracht	0.55	4.70					
Totaal	0,55 H.A.	4.70 H.A.											

TAXATIE VERWOESTE OPSTALLEN												
Omschrijving 4)	5) Gebezigd materiaal	Schade-datum	Verbouw-jaar	Ouderdom t.o.v. schadejaar	6) Inhoud m³	Prijs per m³ 9.5.'40	Prijs totaal 9.5.'40	7) Waardecijfer	Afschrijving 8)		Taxatie bedrag 9)	DIVERSE GEGEVENS
									%	Bedrag		
No.1 Woonhuis Verw. S.P. 23/2'45				22	464	f. 6,20	f. 2.876,00	4	16	460,28	2.416,32	Hypotheek f.800,- Hypotheekhouder(s) Doerenleobank Heumen. Molestverzekering: Geen Verzekerings Mij.: Brandverzekering: f.4.720,- Verzekerings Mij.: Arnh. Brand en Assurantie Mij. Arnhem. Datum 1 Maart. 1949 De Taxateur: H.Boot. Accoord: Hoofd Afd. „Vaststelling” H.Klassen.
No.2 Karschaar " " "				22	151	" 5,60	" 845,60	4	16	135,29	710,31	
No.3 Varkensschuur (verw.)				15	169	" 5,40	" 474,-	3	13	616,2	412,38	
Totaal							f. 4.196,40		f. 657,19	3.539,21		
Aftek bruikbare restanten										560,-		
						Gemidd. waardecijfer			Rijksoverheid		f.2.900,-	

van het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting met als hoofd P. Tijm. Het hoofdkantoor in Zwolle werd opgeheven en Van Eck vertrok met een gedeelte van zijn staf naar de Noordoostpolder. Daar had men dringend personeel nodig om de boerderijbouw in de drooggelegde polder in goede banen te leiden.⁸ De Afdeling Boerderijbouw hield zich tot het midden van de jaren '50 bezig met de wederopbouw van de door de oorlog getroffen boerderijen. Toen door de watersnoodramp van 1953 ruim 450 boerderijen werden verwoest, kregen haar werkzaamheden tijdelijk weer een impuls, maar na de afhandeling van de schade, werd zij opgeheven.⁹

Het BWB¹⁰ liet noodwoningen en noodstallen bouwen, nam de schade op, stelde richtlijnen vast voor de wederopbouw, toetste de architectenkeuze, beoordeelde de bouwplannen en bestekken van meer dan 8000 wederopbouwboerderijen, verzorgde de aanbestedingen, hield toezicht op de werken en regelde de financiering.¹¹ Tussen 1945 en 1956 werkte het BWB nauw samen met de Rijksdienst voor Landbouwherstel en vanaf 1950 ook met de Stichting voor de Landbouw. Dit betrof niet alleen de schaderegistratie¹², maar vooral ook het geven van landbouwkundige adviezen omtrent de nieuwe gebouwen en op grond hiervan het opstellen van algemene

richtlijnen. Bovendien werd samen beslist hoeveel boerderijen in ieder provincie met de ter beschikking komende materialen en arbeidskrachten per jaar konden worden herbouwd. In de praktijk werd de samenwerking door commissies gerealiseerd: de Centrale Commissie van Advies voor Herbouw Boerderijen en provinciale adviescommissies.¹³

Voor het opnemen van de schade werden formulieren ingevuld met gedetailleerde gegevens over de verwoeste boerderij: de grootte en het type van het bedrijf (bedrijfsoppervlakte en veebezetting vóór de oorlog), het aantal op de boerderij wonende en werkende mensen, datum, oorzaak en omvang van de verwoesting. De formulieren boden ook ruimte voor advies over de grootte van de nieuw te bouwen boerderij. Reconstructieschetsen van de oude boerderijen waren, net als de schadeformulieren, bedoeld om inzicht te krijgen in de oude boerderij – enerzijds om in zekere mate als voorbeeld te kunnen dienen voor de nieuwe boerderij en anderzijds om te kunnen bepalen, hoe veel geld de eigenaar van de boerderij moest bijdragen aan de totale bouwkosten, die voor het andere deel door de overheid werden gedragen. Deze eigen bijdrage was afhankelijk van het bedrijfstype, de grootte, de leeftijd en de toestand van de oude boerderij.¹⁴

De boeren konden in principe zelf een architect voor de wederopbouw aanwijzen, maar lieten deze mogelijkheid vaak over aan het BWB. Dat schakelde overwegend plaatselijke architecten in. Tekeningen voor de wederopbouw en bijbehorende bestekken, waarvoor in verband met toenemend geld- en materiaaltekort steeds meer richtlijnen werden opgesteld,¹⁵ moesten door het BWB worden goedgekeurd voordat plaatselijke aannemers met de bouw konden beginnen. Het stond voorop dat eenvoudige, maar doelmatige gebouwen zouden ontstaan die een efficiënte eigentijdse bedrijfsvoering mogelijk maakten. De criteria waarop men vooral lette, waren de verbetering van de bedrijfshygiëne en brandveiligheid en een efficiënte indeling. De vormgeving van de modernisering leunde architectonisch echter op traditie en kan in het algemeen als streekeigen worden gekarakteriseerd.

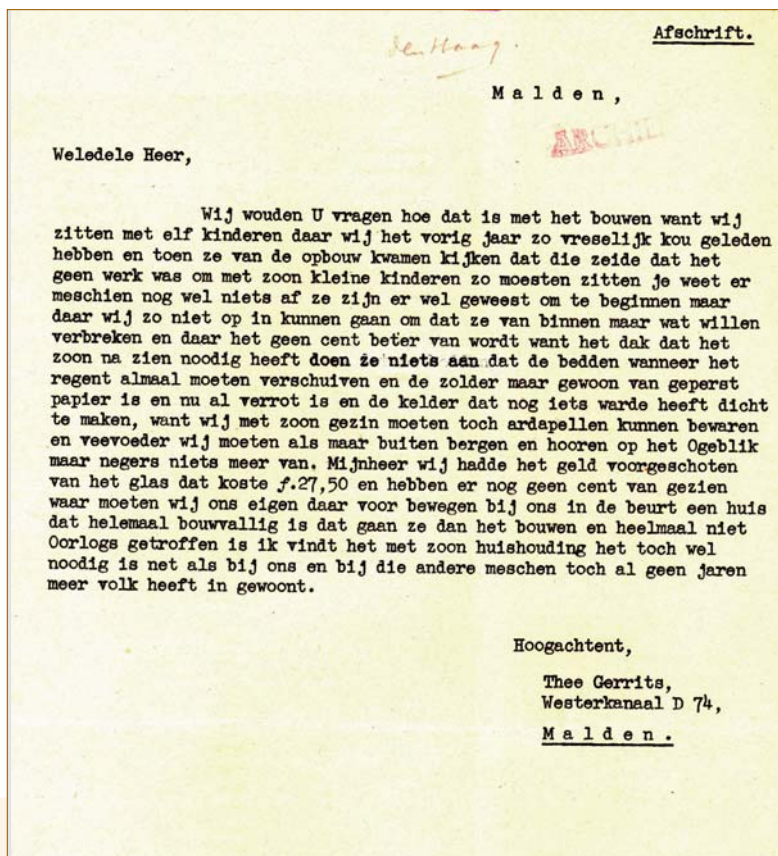
Het zogenoemde streekeigen bouwen was steeds weer onderwerp van discussie bij de wederopbouw. Toen Van Eck in 1940 directeur werd van het BWB, vreesden velen dat de uniforme boerderijbouw uit de Wieringermeerpolder te grote invloed zou hebben op de wederopbouwboerderijen in de rest van het land.¹⁶ Van Ecks antwoord daarop was: *'Tedere streek heeft zijn eigen boerenhoeven en het is allerminst ons plan om daarvoor in de plaats nu maar een uniforme boerderij te zetten, hoe goed die op zichzelf ook is.'*¹⁷

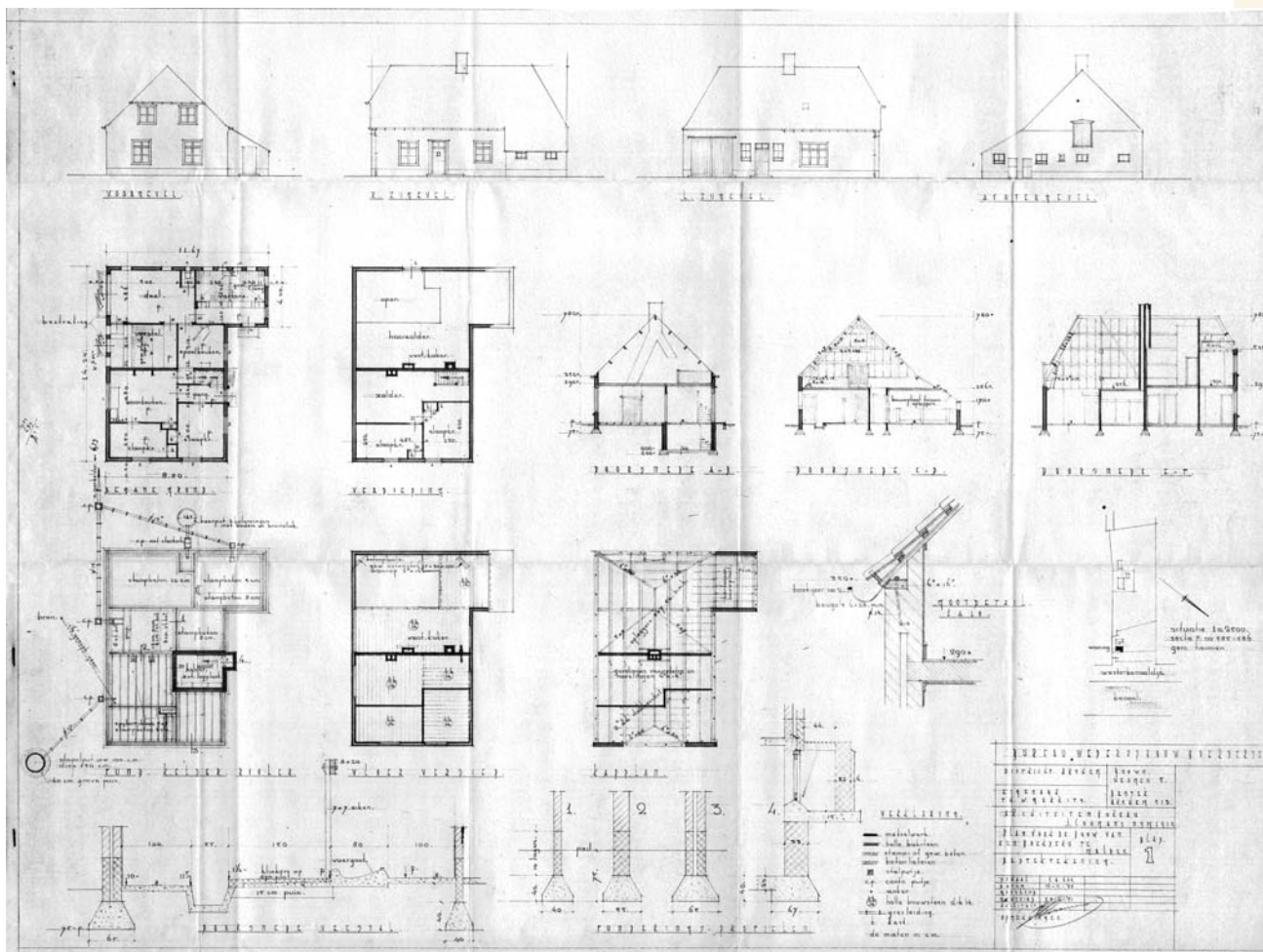
Om bij de nieuwbouw het gebruik van streekeigen elementen te kunnen bevorderen, kreeg in 1946 een groepje onder leiding van boerderij-onderzoeker R.C. Hekker de opdracht om 144 karakteristieke boerderijen in de verschillende regio's van Nederland op te meten en te documenteren. Gebrek aan materiaal, te weinig bouwvakkers en aannemers en te hoge bouwkosten zouden echter al snel een aanpassing van de bouwplannen noodzakelijk maken – vooral wat betreft de kleinere boerderijen met een grondbezit van minder dan tien hectare.

Het BWB begon in 1947 plannen te maken voor de standaardisatie van bouwonderdelen en montagebouw die later zouden leiden tot redelijk uniforme gebouwen binnen bepaalde regio's.¹⁸ Terwijl men standaardisatie en respect voor het streekeigene met elkaar probeerde te verzoenen, werd herhaaldelijk duidelijk gemaakt dat men de bedrijfstechnische verbeteringen en het reduceren van de bouwen onderhoudskosten moest laten prevaleren boven het instandhouden van het streektipe. De economische voordelen mochten niet ten

3

BRIEF VAN EEN
BOER AAN HET
BWB MET
KLACHTEN OVER
HET TRAGE
VERLOOP VAN DE
WEDEROPBOUW,
RACM, COLLECTIE
SHBO/BWB

4

TEKENING VAN DE WEDEROPBOUWBOERDERIJ DIE DE BOERDERIJ OP DE RECONSTRUCTIESCHETS (FIGUUR 1) MOEST VERVANGEN, RACM, COLLECTIE SHBO/BWB

coste gaan van het uiterlijk van het landbouwbedrijf.¹⁹ N.B. Goudswaard, afdelingshoofd van het BWB-districtbureau Groningen en later inspecteur van de Afdeling Boerderijbouw, en P. Tijn, hoofd van de Afdeling Boerderijbouw, traden hierbij op als belangrijke woordvoerders en bewogen zich daarmee in het spanningsveld tussen modernisering en traditie dat reeds vanaf het begin van de 20e eeuw niet onbekend was binnen de georganiseerde bouwwereld.²⁰

Geschiedenis van het archief

Het archief van het BWB²¹ kent een complexe geschiedenis. Na de wederopbouwperiode werden de dossiers bewaard bij het archief van het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting. Samen met de dossiers van de watersnoodschade aan boerderijen had het BWB-archief een omvang van ruim 190 strekkende meters.²² Toen in 1960 de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek (SHBO) werd opgericht, werden de 144 opmetingen van Hekker, één van de oprichters van de SHBO, in langdurig bruikleen overgedragen aan de stichting. Eén argument daarvoor was dat de SHBO tevens historische

boerderijen liet opmeten 'en dus het werk uit de jaren '46-'48 van het toenmalige Bureau Wederopbouw Boerderijen voortzet'.²³

Voordat het BWB-archief bij het Algemeen Rijksarchief werd ondergebracht, werd in 1967 toestemming gegeven aan de SHBO om de voor boerderij-onderzoek relevante stukken in te zien en te selecteren voor permanente bruikleen. Vanwege gebrek aan opslagruimte en mankracht voor de selectie, kon deze toezegging evenwel jarenlang niet worden waargemaakt. Toen men in 1989 vernam dat het BWB-archief vernietigd zou worden, bleek een gedeelte, namelijk een groot deel van het watersnood-archief en de oorlogschade-dossiers vanaf de letter W, al verloren gegaan.²⁴ Op dat moment kon de toenmalige directeur C. Huijts een verdere vernietiging uitstellen en de voor de SHBO relevante stukken in 1990 naar Arnhem halen.²⁵ Bij de SHBO werd een nieuwe ordening van het BWB-archief opgezet die beter voldeed aan de toenmalige vraagstellingen van de stichting. Omdat de prioriteiten bij de vooroorlogse boerderijbouw lagen,²⁶ werden alle documenten met gegevens over boerderijbouw vóór 1940 – met name de boven

genoemde schadeformulieren en reconstructieschetsen – geïntegreerd in het al bestaande SHBO-tekeningen- en fotoarchief over historische boerderijen. De tekeningen van de wederopbouwboerderijen en bestekken werden apart gearchieveerd. Documenten die de SHBO in 1990 overbodig achtte, werden uiteindelijk vernietigd. Hierbij hoorden ook algemene documenten over het werk van het BWB en veel correspondentie.

Sinds 2007 is het BWB-archief in het bezit van de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten. Omdat tot nu toe is vastgehouden aan de ordening van 1990, kan de vorm van het BWB-archief de geschiedenis van historisch boerderijonderzoek weerspiegelen.

Het archiefbestand

Het archief van het BWB omvat tegenwoordig dossiers van ruim 7700 wederopbouwboerderijen met telkens een schadeformulier, een reconstructieschets van de verwoeste boerderij, bouwtekeningen van de nieuwbouw inclusief bestek en zeer sporadisch wat administratieve correspondentie. Incidenteel zijn ook brieven bewaard van boeren met

vragen en opmerkingen over de wederopbouw van hun boerderij. De geografische verspreiding van de dossiers toont zich als volgt: Noord-Brabant: ca. 2310, Gelderland: ca. 1700, Limburg: ca. 950, Zeeland: ca. 690, Overijssel: ca. 580, Groningen: ca. 440, Zuid-Holland: ca. 270, Utrecht: ca. 250, Noord-Holland: ca. 230, Drente: ca. 150, Friesland: ca. 80.

Verder bevat het archief de 144 tekeningen inclusief drie overzichtskaarten van R.C. Hekker en zijn staf (Groningen: 9 tekeningen, Friesland: 16, Drente: 8, Overijssel: 12, Gelderland: 13, Utrecht: 12, Noord-Holland: 17, Zuid-Holland: 17, Zeeland: 12, Noord-Brabant: 17, Limburg: 11). Het bijhorende rapport *'De ontwikkeling van de Nederlandse boerderijtypen'* dat tevens de basis vormt van Hekkers magnum opus *'De ontwikkeling van de boerderijvormen in Nederland'*²⁷ is te vinden in de collectie Hekker, tot 2007 eveneens bij de SHBO, nu bij de RACM.²⁸ Een *'Voorlopig rapport betreffende het onderzoek naar de nog bestaande streekeigen kenmerken in de Betuwsche Boerderijen'* en acht bijhorende opmetingen²⁹ maken bovendien deel uit van het BWB-archief. Deze documenten zijn geschreven en getekend door de architect R. Oldhoff, medewerker van het BWB-districtbureau in Arnhem. Rapport en opmetingen waren, zoals het werk van Hekker, bedoeld om de streekeigen kenmerken van de wederopbouwboerderijen te bevorderen.

In het BWB-archief liggen ook wat meer algemene documenten over het werk van het BWB. Het betreft hier:

- overzichtskaarten van de rayon- en districtindeling;
- enkele standaardtekeningen van boerderijen;

- een *'Nota betreffende de financiering van de herbouw der door oorlogsgeweld verwoeste boerderijen'* (1947), waarin A.D. van Eck naast de financieringsregeling ook de werkwijze van het BWB beschrijft;³⁰

- een map *'Overzicht van de herbouw van boerderijen gedurende en na de oorlog van 1940-1945 [1940-1956]'* samengesteld door F. Sander (Centrale Directie van de Volkshuisvesting en de Bouwnijverheid, Afdeling Technische Controle) uit 1957, met een kritische beschrij-

ving van wederopbouwboerderijen per provincie aan de hand van schetsen en een pleidooi voor rationele boerderijbouw;

- een map *'Aspecten van de boerderijbouw in Nederland'* [ca. 1951] met standaardtekeningen van boerderijen en detailtekeningen voor het bedrijfsgedeelte samengesteld door de

Onderzoek

Grote delen van het archiefmateriaal, de schadeformulieren, de reconstructieschetsen en de opmetingen van Hekker en Oldhoff, kunnen een gedetailleerd beeld geven van de landbouw in 1940 en de bijhorende architectuur.³¹ Gezien de unieke hoeveelheid dossiers

Gendt 32.

Heteren 51

5 WEDEROPBOUWBOERDERIJEN IN GENDT,

Afdeling Boerderijenbouw van het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting;

- een album met 26 foto's van wederopbouwboerderijen. Het album was een afscheidscadeau voor G. van der Flier toen hij in 1948 na drie jaar dienst bij het BWB overstapte naar het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting.

kan het bronnenmateriaal als een zeer verhelderend instrument voor een momentopname dienen, juist ook bij onderzoek naar bepaalde regio's of gemeentes. Wordt dit materiaal vergeleken met de bouwtekeningen en bestekken van de wederopbouwboerderijen,

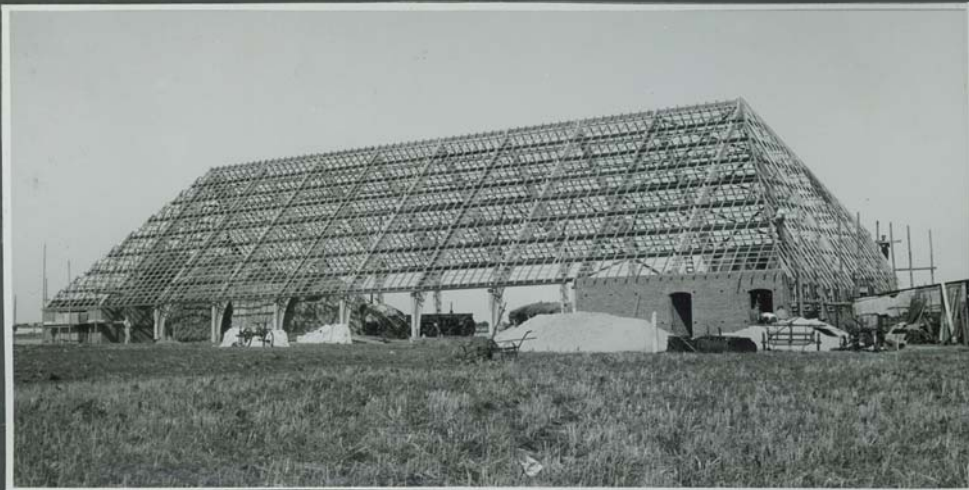
dan is het mogelijk om – door de overheid gesteunde – ontwikkelingen in de boerderijbouw (en tevens in de landbouw) in kaart te brengen. Ook de enkele bewaarde standaardtekeningen kunnen bij een comparatief onderzoek meegenomen worden. Een belemmerende factor is, dat we niet weten

opbouw werden uitgesloten omdat zij naar een opzet hadden gebouwd dat niet goedgekeurd was of wederopbouwambtenaren hadden willen omkopen.³²

Het archiefmateriaal van het BWB kan als waardevolle bron dienen voor een descriptief

archief een minder geschikte bron.

De onderhandelingen binnen het spanningsveld tussen modernisering en traditie, functionaliteit en esthetiek, uniformiteit en variabiliteit, waarbij niet alleen het BWB en de adviescommissies, maar bijvoorbeeld ook de Bond Heemschut waren betrokken, zijn bijzonder interessant. Maar het BWB-archief, dat al nauwelijks direct informeert over het werk van het BWB zelf, biedt hierbij geen houvast. Het bevat geen documenten, die de debatten weergeven. Meer informatie leveren onder andere de notulen van de inspecteursvergaderingen van de Rijksdienst voor Landbouwherstel³⁴ of de brieven in de collectie G.J.A. Bouma, tevens in het bezit van de RACM. Als Rijkslandbouwconsulent voor boerderijbouw, die nauwe banden had met de heemschut, zette Bouma zich tijdens de wederopbouw actief in voor het behoud van uiterlijke streekeigen kenmerken en traditionele vormen, daarbij op veel weerstand stuitend.³⁵

Renkum 15.

Groesbeek 70.

HETEREN, RENKUM EN GROESBEEK RACM, COLLECTIE SHBO/BWB

welke getekende wederopbouwboerderijen uiteindelijk ook zonder aanpassingen en veranderingen zijn gerealiseerd. We kunnen er echter van uitgaan dat er wel strikt toezicht werd gehouden op de bouw. Aanknopingspunt bieden lijsten van aannemersbedrijven die voor een bepaalde periode van de weder-

onderzoek over boerderijen kort voor de oorlog, de oorlogsschade, de nieuwe wederopbouwboerderijen en de ontwikkelingen die daarmee samenhangen. Wil men echter de dynamische processen onderzoeken die ten tijde van de wederopbouw tot een bepaalde architectuur hebben geleid, dan blijkt het BWB-

Naast de officiële instanties moeten de bewoners van de boerderijen de volle aandacht krijgen. In hoeverre hadden zij invloed op de wederopbouw? Op een klein aantal brieven van boeren na beschikt het BWB-archief niet over documenten van of over de bewoners. Documenten uit andere archieven kunnen ons hier meer vertellen, en bieden bijvoorbeeld zicht op de actieve en creatieve rol die boerinnen speelden bij de wederopbouw. 1945 had het Hoofdbestuur van de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen het initiatief genomen tot het instellen van provinciale commissies om het BWB advies te kunnen geven voor de wederopbouw van de woongedeeltes en mee te werken aan de richtlijnen.³⁶ Vier jaar later waren twee brochures³⁷ gepubliceerd met daarin de eisen van de boerinnen. Deze werden – geheel in het teken van de rationalisering van de huishouding – bepaald door een efficiënte indeling van het woongedeelte, hygiëne en moraal.³⁸

Om nog dichter bij de bewoners te komen kan de onderzoeker nog steeds het veld ingaan, tijdgenoten interviewen en ego-documenten als agenda's, brieven en familie-

kronieken opsporen. In het kader van mijn eigen promotieonderzoek naar de symbolische dimensies van verlies en wederopbouw zijn de documenten uit het BWB-archief dan weer van groot belang. Om mijn gesprekspartners, (toenmalige) bewoners van wederopbouwboerderijen, te stimuleren, bekijken we samen de bouwtekeningen en de reconstructieschetsen (kopieën uit het BWB-archief). Aan de hand daarvan kan zich een levendig gesprek ontwikkelen dat belangrijke informatie levert.

Archiefmateriaal en data uit het veld kunnen elkaar vruchtbaar aanvullen, bijvoorbeeld als het gaat over de ruimtelijke en de functionele structuur van de wederopbouwboerderij. Volgens Van Eck zou de traditionele 'mooie kamer', ook wel 'goei kamer' of 'pronkkamer', die nog te vinden was in de oude boerderijen overbodig zijn in de nieuwe gebouwen. Hij was van mening, dat iedere kamer in een huis dagelijks gebruikt moest worden.³⁹ Omdat de 'mooie kamer' een representatieve functie had, werd deze echter slechts gebruikt voor het ontvangen van notabele bezoekers of op hoogtijdagen. De bouwtekeningen uit het BWB-archief laten dan ook vermoeden dat de wederopbouwboerderijen geen ruimte voor uitsluitend deze functie toelieten. Uit gesprekken over het gebruik van de vertrekken – de bouwtekeningen ondersteunden hierbij de ruimtelijke herinnering – blijkt daarentegen dat sommige boerengezinnen wél een kamer in de boerderij tot 'mooie kamer' verklaarden en daarvoor afstand deden van de woonkamer. De beweegredenen zijn complex: ze hebben te maken met de wens aan bepaalde betekenisvolle rituelen en handelingen vast te houden om ook de nieuwbouw een drager van traditie te doen zijn.

De voetnoten bij dit artikel laten zien dat we

andere bronnen dan het BWB-archief moeten raadplegen om meer te weten te komen over de actoren, die direct betrokken waren bij de wederopbouw van de boerderijen, om niet te spreken van de grotere context waarin deze wederopbouw heeft plaatsgevonden en betekenis krijgt. Men kan hier bijvoorbeeld denken aan het grote netwerk van verschillende instanties die betrokken waren bij het herstel van het complexe landbouwproductie-apparaat en waarvan het BWB slechts deel uitmaakte. Maar vooral de diverse inspanningen in de 20e eeuw om de landbouwbedrijven te ontwikkelen, vormen een contextueel kader dat belangrijk is voor de interpretatie van de wederopbouw van de boerderijen.

De grote waarde van het BWB-archief is te zien in de hoeveelheid schadeformulieren, reconstructieschetsen en bouwtekeningen van de wederopbouwboerderijen. Zij kunnen als zeer relevante bron dienen voor onderzoek, zoals boven is beschreven. Voor een interpretatieve contextuele benadering moet het archiefmateriaal echter aangevuld worden met andere bronnen. □

¹ In de eerste plaats kan hier het grote onderzoeksproject over wederopbouwarchitectuur van de RACM worden genoemd.

² Het is niet mogelijk om het exacte aantal van verwoeste boerderijen te geven; de gedocumenteerde data variëren nogal en zijn in de loop der jaren naar beneden bijgesteld. Zie bijvoorbeeld *Nationaal Archief (NA)*, archief van de Rijksdienst Landbouwherstel, toegang 2.11.08.06, inv.nr. 2, Verslag in hoofdzaken over 1953, bijlage 8.

³ Archief Nieuw Land Erfgoedcentrum (RAFL), inv.nr. 449, *Overeenkomst tussen de Directie Wieringermeer en de Directeur-Generaal van de Voedselvoorziening*, 15-07-1940.

⁴ NA, archief van het Bureau Ontruiming, toegang 2.11.30.11, inv.nr. 6, *Rapport betreffende de verrichtingen van het Bureau Ontruiming*, 4 oktober 1939 - 5 mei 1945.

⁵ Geurts 2003, p. 22, 43; Archief Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM), collectie SHBO/BWB, A.D. van Eck: *Nota betreffende de financiering van de herbouw der door oorlogsgeweld verwoeste boerderijen*. Zwolle, 02-09-1947, p. 20.

⁶ RAFL, inv.nr. 1527, Brief van het hoofd van het BWB aan de Directeur van het Bureau Ontruiming, 30-05-1942 en inv.nr. 1034, *Notulen van de directievergadering*, 13-08-1942.

⁷ NA, *Rijksdienst Landbouwherstel*, 2.11.08.06, inv.nr. 1, Jaarverslag 1945; RAFL, inv.nr. 1527, Contract betreffende de ontbinding van de overeenkomst welke op 15 Juli 1940 is aangegaan.

⁸ RAFL, inv.nr. 1248, Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting, Brief aan de Minister van Verkeer en Waterstaat, 05-07-1948; zie ook Geurts 2003, p. 46.

⁹ Wijk 1985, p. 39; zie ook NA, *Rijksdienst Landbouwherstel*, 2.11.08.06, inv.nr. 2, *Verslag in hoofdzaken over 1953-1956*.

¹⁰ Als vervolgens sprake is van het BWB wordt daarmee ook de Afdeling Boerderijenbouw (vanaf 1949) bedoeld.

¹¹ A.D. van Eck/Bureau Wederopbouw Boerderijen: *Jaarverslag 1946*; Tijm 1950, p. 210; zie bijvoorbeeld ook Dijk 1995, p. 369.

¹² De schade moest eerst worden aangemeld bij de plaatselijke bureaus van de Rijksdienst voor Landbouwherstel, waarvoor er een hoofdformulier en tien subformulieren waren. Subformulier 1, dat bedoeld was voor de registratie van verwoeste boerderijen, werd doorgestuurd aan het BWB. NA, Rijksdienst Landbouwherstel, 2.11.08.06, inv.nr. 11, *Nadere instructies voor de registratie van schade aan landbouw-, veeteelt-, tuin- en boschbedrijven*.

¹³ NA, Rijksdienst Landbouwherstel, 2.11.08.06, inv.nr. 3, *Richtlijnen, instructies en mededelingen*, EII b1, p. 3.

¹⁴ RACM, collectie SHBO/BWB, A.D. van Eck: *Nota betreffende de financiering van de herbouw der door oorlogsgeweld verwoeste boerderijen*. Zwolle, 02-09-1947, p. 16-21; NA, archief van het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM), Centrale sector 1940-1981, toegang 2.17.03, inv.nr. 5052, A.D. van Eck: *Aanvullende nota op de 'Nota betreffende de financiering van de herbouw der door oorlogsgeweld verwoeste boerderijen'*. Zwolle, 28-12-1948; zie ook de andere documenten bij inv.nr. 5052.

¹⁵ NA, VROM, 2.17.03, inv.nr. 5051, *Richtlijnen voor het opstellen van bestekken*.

¹⁶ Zie bijvoorbeeld *Boerderijen krijgen bij herbouw verbeterde bouwtypen*. In: *Het Vaderland*, 16-7-1940, ochtendblad, p. 2; Oorlogsschade in de Peel wordt

6 DE BOUW VAN EEN WEDEROPBOUWBOERDERIJ IN DE GREBBELINIE, PRIVÉBEZIT.

hersteld. De wederopbouw van de woningen en boerderijen. In: *De Tijd*, 24-8-1940.

¹⁷ Boerderijen krijgen bij herbouw verbeterde bouwtypen. In: *Het Vaderland*, 16-7-1940, ochtendblad, p. 2.

¹⁸ RACM, collectie SHBO/BWB, A.D. van Eck: *Nota betreffende de financiering van de herbouw der door oorlogsgeweld verwoeste boerderijen*. Zwolle, 02-09-1947, p. 14, 15; Eck 1947, p. 284; A.D. van Eck/Bureau Wederopbouw Boerderijen: *Jaarverslag 1947*, p. 7; P. Tijm/Bureau

Wederopbouw Boerderijen, *Jaarverslag 1948*, p. 6.

¹⁹ NA, Rijksdienst Landbouwherstel, 2.11.08.06, inv.nr. 7, *Verslag van de Inspecteursvergadering*, 09-02-1949 en *Verslag van de Inspecteursvergadering*, 06-07-1949; Tijm 1950, p. 210, 212; Goudswaard 1950, p. 472-475.

²⁰ Het congres 'Landwirtschaftliche Bauten im Nordwesten 1920 bis 1950' in april 2008 in het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem is gewijd aan deze thematiek. Er zal in 2008 een congresbundel verschijnen.

²¹ De meeste dossiers uit dit archief dateren uit de jaren vóór 1949. Toen het BWB in 1949 werd omgedoopt tot Afdeling Boerderijenbouw van het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting werd het oorspronkelijke BWB-archief verder aangevuld door deze afdeling, totdat de wederopbouw van boerderijen tegen het midden van de jaren '50 was voltooid. Voor het gemak spreken wij hier over het 'archief van het Bureau Wederopbouw Boerderijen' – het archief bevat echter ook documenten van de Afdeling Boerderijenbouw.

²² RACM, collectie SHBO, Brief van C. Huijts aan de leden van het Dagelijks Bestuur, 30-08-1989.

²³ RACM, collectie SHBO, Brief van R.C. Hekker aan A.J.B. Kempers (voorzitter SHBO), 19-04-1960; zie ook Brief van C.Th. Kokke (secretaris SHBO) aan R.C. Hekker (incl. bijlage), 04-05-1960; Brief van C. Sondervan van het Ministerie van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid aan het bestuur van de SHBO, 24-08-1960; Brief van A.J. Kempers en C. Th. Kokke aan het Ministerie van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid, 17-09-1960.

²⁴ Alle documenten waren op plaats gesorteerd. SHBO: *Jaarverslag 1990*, p. 15.

²⁵ RACM, collectie SHBO, Brief van C.S.T.J. Huijts aan de leden van het Dagelijks Bestuur (incl. bijlage), Arnhem, 30-08-1989; brief van C.S.T.J. Huijts aan F.C.J. Ketelaar van het Algemeen Rijksarchief (incl. bijlage), Arnhem, 30-01-1990; brief van E. van Laar van het Algemeen Rijksarchief aan C.S.T.J. Huijts, 06-02-1990; brief van C.S.T.J. Huijts aan E. van Laar van het Algemeen Rijksarchief, Arnhem, 01-10-1990; brief van C.S.T.J. Huijts aan J.C.M. Veenman van het Ministerie van VROM, Arnhem, 15-10-1990.

²⁶ Olst 2001, p. 6.

²⁷ Hekker 1957.

²⁸ RACM, collectie SHBO/Hekker, doos 23/1.

²⁹ In het *Inventaris van de administratieve en wetenschappelijke verzamelingen van de SHBO* uit 1973 (bijlage II, p. 1; RACM, collectie SHBO) en in het *Jaarverslag 1961* van de SHBO (p. 6) worden maar zeven tekeningen genoemd.

³⁰ Er bestaat een aanvullende nota die niet in het BWB-archief ligt: NA, VROM, 2.17.03, inv.nr. 5052, A.D. van Eck: *Aanvullende nota op de 'Nota betreffende de financiering van de herbouw der door oorlogsgeweld verwoeste boerderijen'*. Zwolle, 28-12-1948.

³¹ Aan de hand van de gedocumenteerde verwoestingen kan bovendien het verloop van de oorlog worden geschetst.

³² NA, Rijksdienst Landbouwherstel, 2.11.08.06, inv.nr. 4.

³³ Voor kwantitatieve informatie, het aantal verwoeste boerderijen, het aantal gebouwde noodwoningen en -stallen, het aantal aanbestede en gereedgekomen wederopbouwboerderijen per jaar of het beschikbare bouwvolume per jaar, moeten echter andere archieven geraadpleegd worden, zoals het archief van de Rijksdienst voor Landbouwherstel (NA, 2.11.08.06) of het archief van het Ministerie van VROM (NA, 2.17.03).

³⁴ NA, Rijksdienst Landbouwherstel, 2.11.08.06, inv.nr. 7.

³⁵ RACM, collectie SHBO/Bouma, doos 5, map 8, correspondentie met de Bond Heemschut en de Algemene Nederlandse Vereniging voor Vreemdelingenverkeer (ANVV); doos 6, map 4, documenten over het ontslag van Bouma als Rijkslandbouwconsulent voor Boerderijbouw.

³⁶ Internationaal informatiecentrum en archief voor de vrouwenbeweging (IIAV), archief van de Christelijke Plattelandsvrouwen (CPB), inv.nr. 722, Correspondentie betreffende de Centrale van Boerinnen en andere plattelandsvrouwen en betreffende de Commissie Wederopbouw van Boerderijen; inv.nr. 73, Correspondentie van het bestuurslid en de redactrice Roelofsen-Tegeler.

³⁷ *Centrale van boerinnen en andere plattelandsvrouwen* 1949; Wiersma-Risselada 1946; zie ook *De wederopbouw van boerderijen. Plattelandsvrouwen wensen een adviserende stem*. In: *Rotterdamse courant*, 29-04-1948.

³⁸ Zie ook Elpers 2008.

³⁹ Geurts 2003, p. 31; RAFL, inv.nr. 1716, brief van A.D. van Eck aan de Directeur-Generaal van den Landbouw, 05-04-1944, p. 3.

Literatuur

– Centrale van boerinnen en andere plattelandsvrouwen (1949). *De boerin en haar huis*, 's-Gravenhage.

– Dijk, A. van (1995). *Eens zal de Betuwe weer in bloei staan. De wederopbouw in de Over-Betuwe*. In: K. Bosma, C. Wagenaar (red.), *Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland, Rotterdam* (p. 366-372).

– Eck, A.D. van (1947). *Standaardisatie bij boerderijenbouw in Limburg, Gelderland, Overijssel, Noord-Brabant en Zeeland*. In: *Bouw. Centraal weekblad voor het bouwwezen* 2/2 (p. 284).

– K. Löffler, M. Haibl, E. Timm (red.), *Wissen und Geschlecht beim Wiederaufbau der kriegszerstörten Bauernhöfe in den Niederlanden*. In: *Wissen und Geschlecht, Wenen* (ter perse).

– Geurts, A.J. (2003). *Boerderijen in de Noordoostpolder. Bouwhistorie en vormgeving 1942-1962*, Lelystad.

– Goudswaard, N.B. (1950). *Revolutie in de boerderijbouw?* In: *Bouw. Centraal weekblad voor het bouwwezen* 5/2 (p. 472-477).

– Hekker, R.C. (1957). *De ontwikkeling van de boerderijvormen in Nederland*. In: S.J. Fockema Andreae, E.H. ter Kuile, R.C. Hekker, *Duizend jaar bouwen in Nederland, deel II. De bouwkunst na de Middeleeuwen*, Amsterdam (p. 195-316, 321-323).

– Olst, E.L. van (2001). *Historische Boerderijen in Nederland. Een onderbouwde raming van het resterende bestand aan historische boerderijcomplexen gebouwd voor 1940*, Arnhem.

– Tijm, P. (1950). *Boerderijenbouw*. In: *Bouwkundig weekblad* 14 en 15 (p. 209-256).

– Wiersma-Risselada, A.C. (1946). *Het aandeel der vrouw bij de wederopbouwboerderijen*, Den Haag.

– Wijk, P.A.M. (1985). *Boerderijen bekijken. Historisch boerderij-onderzoek in Nederland*, Amersfoort.